

Martonyi Éva

A MITIKUS ÉS A NARRATIV VISZONYA BALZAC

"CÉSAR BIROTTEAU NAGYSÁGA ÉS BUKÁSA"

CIMŰ REGÉNYÉDEN

A César Birotteau nagysága és bukása című regény látszólag a legmindennapibb, legszokványosabb történetet beszéli el: egy illatszerész jóléte tetőpontján különböző üzleti vállalkozásokba fog, és a dolgok sajátos alakulása folytán e manőverek teljes pénzügyi és erkölcsi bukását okozzák. A különféle pénzügyi tranzakciók aprólékos leírása, szinte tankönyvbe illő pontossága egyértelműen arra készíti az olvasót, hogy a regényt mint a realizmus par excellence megnyilvánulását tekintse. A korabeli olvasó számára az ismert tények pontos felsorolása feltehetően nem jelentett különösebb irodalmi élményt, és talán éppen ezért a könyvnek nem is volt nagy sikere. A kortárs kritikások mindenesetre kifogásolták az előadás hosszadalmasságát, körülményességét.¹ A mai olvasó kitűnő kortörténeti forrást lát a regényben a különböző kapitalista pénzügyi és jogi eljárások mikéntjére nézve, és a szorgos kutatások kiderítették, hogy a Balzac által leírt körülmények megfeleltek az akkori valóságnak.

Valamely műalkotásnak azonban nem létezik egyszeri és végleges értelmezése. Még egy ilyen látszólag egyértelmű történet is többféle jelentéssel bírhat és több-

féle szempontból lehet problematikus. René Guise a Pléiade-kiadás előszavában a következőkre hívja fel a figyelmet:

"Meg kell állapítanunk, hogy eltérés van a Balzac által elfogadott értékek, mint a becsület, a vallás, a király - amelyek csak azért szerepelnek így, mert a regényíró kijelentette őket, - valamint azon értékek között, amelyek a Balzac által életre keltett és irányított tényekből bontakoznak ki. A regényíró másképp beszél, mint a regény."²

Felvetődik a kérdés, van-e az írónak valamilyen előzetesen kialakított nézetrendszere, amely a műtől különváltan is létezhet, azzal vagy megegyezik, vagy nem. Lehet-e kutatás célja ennek az esetleges eltérésnek a felderítése?

Ebben a vonatkozásban René Guise azt írja, hogy a szöveg két alapvető rétegre tagolódik, van egy tudatos, és van egy öntudatlan réteg. Számára e két réteg közti eltérés /écart/ kimutatása látszik érdekes feladatnak, bár e vizsgálat elvégzésére még csak kísérletet sem tesz az említett előszóban.³

Anélkül, hogy meg lennénk győződve e két réteg szétválasztásának lehetőségéről, illetve az ilyen művelet célravezető voltáról, a regényben elbeszélt történet értelmezésére a következő javaslatot tesszük: a balzaci regény szokványos és egyéni cselekedetek sorozatát beszéljük el, de sajátos intenziváló módszereivel a történet rendkívüli dimenziókat kap, kozmikus méreteket ölt. Jelen esetben nemcsak egy találmányra kiválasztott figura egyedi sorsáról van szó, hanem sokkal többről, és ezt Balzac a következőképpen

foglalmazza meg a regényben: "Minden létnek megvan a maga fénykora, amikor az okok pontosan egybevágnak az eredményekkel. Ez a delelő pont, ahol az energiák egyensúlyban vannak és teljességükben hatnak, nemcsak az egyének életében figyelhető meg, hanem a városok, a nemzetek, az eszmék, az intézmények, a kereskedelmi vállalatok történetében is, amelyek megszületnek, magasra emelkednek és elenyésznek, ugyanúgy, mint a nemes fajták és az uralkodóházak."⁴

A történelmi folyamatoknak, a társadalmak fejlődésének az élőlényekéhez hasonlított, organikus szemlélete már a XVIII. században megjelent. Balzac feltehetően ismerte ezeket a nézeteket és megfogalmazását minden bizonynyal befolyásolták ilyen irányú ismeretei. Ezek felderítése azonban külön tanulmányt érdemelne, és erre itt nem vállalkozhatunk. A mi szempontunkból az idézet folytatása lesz különösen érdekes: "Trója és Napoleon egy-egy hősköltemény. Bárcsak ez a történet is hőskölteménye. lehetne a polgárok hányattatásainak, amelyeket még senki sem tett szavá, mert látszólag nincs bennük nagyszerűség, holott távlatuk határtalan, ha meggondoljuk, hogy itt nem egy emberről, hanem szenvedések tömegéről van szó."⁵

Trója és Napoleon mintájára César Birotteau történetének "hősköltemény"-ként - ma azt a szót használnánk, hogy mítoszként - való bemutatását választottuk az alább következő gondolatmenet kiindulópontjául.

Minden létezőnek ilyen hármas ciklusba való sorolá-

sa a legősibb mitológiai fogalmakra vezethető vissza. A lét-elpusztulás-újjaéledés, vagy az élet-halál-feltámadás triádja különösen a múlt század végén fellendülő mitológia-kutatásokban tűnt fel. Frazer hatalmas művében Az aranyág-ban írja le részletesen mindazokat a formákat, mitoszokat és ritusokat, amelyek a különböző civilizációkban /egyiptomi, kisázsiai, görög-római, sőt a keresztény civilizációban és az európai folklórban is/ a születő, meghaló és újjaéledő isten vagy hős képéhez kapcsolódnak. Frazer ezt a periódikusságot egyértelműen az évszakok változásából vezeti le, illetve azokkal azonosítja, lévén szemében az összes ősi, primitív isten vegetatív jellegű és minden velük kapcsolatos ritus és mitosz végső soron a fennmaradás feltételét, a termékenységet szolgáló.⁶

Az a tény, hogy az istenek vagy hősök születnek, meghalnak és újjaélednek, felveti a kérdést, vajon nem olyan általános momentumról van-e szó, amely elképzelhető, hogy minden tudati konstrukcióban manifesztálódhat. Nem véletlen, hogy Frazer olyan nagy hatással volt a huszadik századi gondolkodásra, Freud, Jung, de még Lukács is többek között rá való hivatkozással dolgozta ki a pszichoanalízisre, az archetipusokra, illetve a regény kialakulására vonatkozó elméleteit.⁷ Az újabb kutatások kiderítették, hogy Frazer nézetei, bár alapvetően helytállóak, sok szempontból revízióra szorulnak, elsősorban azért, mert az általa feltételezett periódikusság nem pusztán vegetatív jellegű, mint ahogyan az istenek sem kizá-

rólag azok; továbbá sokkal nagyobb szerepet játszik az adott hely és közösség, mint ahogyan Az aranyág szerzője feltételezte. Elsősorban azonban az irodalmi kritikára volt nagy hatással. Elég itt Northrop Frye rendszerére utalni, aki bevallotta Frazer munkásságára alapozva dolgozta ki minden kor és műfaj irodalmi produkciójának értelmezését, azzal a kiindulóponttal, hogy a költészet az emberi gondolkodásnak korai, történelem előtti típusát tükrözi.⁸

Itt most nem tartjuk feladatunknak a különböző irányzatok vagy kritikák vitatását, mivel számunkra az a hipotézis látszik fontosnak, lehetséges-e, hogy valamely narratív minta /pattern/ rokonságot mutasson valamely mitikus vagy rituális mintával, azaz bizonyos fajta alkotást, például egy regényt, meghatározhat-e valamely körülírható mitikus vagy rituális minta. Az ilyen jellegű vizsgálódásra egyébként Theodor Gaster is javaslatot tesz Az aranyág rövidített kiadásához fűzött jegyzeteiben.⁹

A mitológia-kutatásokban felvázolt periódikusság a következőképpen állítható párhuzamba a regény narratív struktúrájával:

Mitikus

Narratív

A szocio-kulturális kontextusból kiemelt mozzanat

Eredeti idilli állapot: a hős az istenek kegyeltje

C.B. jólmenő illatszerész, előljáróhelyettes, megkapja a becsületrendet

A kiskereskedelem zavartalanul, archaikus módon működhet, az egyetlen elfogadott spekuláció a járadék-ügylet

1

A hőst a gonosz /halál/ kéri talmába

C.B. bukásának belső indítéka: nagyruvágys, külső indítéka: Du Tillet fondorlatai, Keller, Nucingen bankügyletei, Roguin jegyző osalárd ügyletei

A restaurációs évek /1818-23/ nekilendülő kapitalizmusa: bonyolultabb hitelügyletek

2

A hős alászáll a holtak birodalmába

C.B. végigjárja a csődeljárás minden léposóját: likvidálás, a hitelezők gyűlése és a kereskedelmi törvénygyűlés előtt való megjelenség

Ujfajta spekulációs manőverek felbukkanása, főként a telokspekuláció mint az egyik leghazárdabb ügylet

3

A hős feltámad, szerettei segítségével visszatér eredeti környezetébe

C.B.-t rehabilitálja a kereskedelmi bíróság, felesége és lánya mellé állnak

A Törvény örökös az igazság felett, mégis a "nagy halaknak" kedvez, a kicsik elvesznek útvesztőiben, mert még a korábbi gazdasági viszonyokra van szabva

C.B. meghal

A Történelem megy tovább, hiszen a haladás elkerülhetetlen

A regény a hős tényleges halálával fejeződik be. A rehabilitációja alkalmából rendezett örömnépzene között a felindulás végez César Birotteau-val. A regény utolsó mondata azonban sajátos módon megkettőzi a halált és a feltámadás mozzanatait, hiszen a fizikai halál után a keresztény szimbolika szerint lelke az öröklétbe tér meg: "Jézus megparancsolja a földnek, adja vissza zsákmányát. A szentéletű pap az ég irgalmába ajánlotta a keresztedői becsület örök megdicsőülésre méltó vértanúját."¹⁰

A mitikus és a narratív ilyen módon való párhuzamba állítása után szükségesnek látszik, hogy a beszéd /discours/ szintjén folytassuk vizsgálódásainkat. Szembeütlő, hogy a fentebb ismertetett mitikus és narratív struktúra a beszéd /discours/ szintjén egy meghatározott mitosz-világ, nevezetesen a keresztény szimbolika segítségével fejeződik ki. Roland Barthes szerint¹¹ minden mitosz jelentése /signification/ a hasonlító és a hasonlított sajátos kapcsolatából adódik, mégpedig úgy, hogy a hasonlító már eleve rendelkezik valamilyen értelemmel, amikor a mitosz jelentőjét /signifiant/, másszóval formáját alkotja, és a hasonlítóhoz kapcsolódó konnotáció adja a mitosz jelentettjét /signifié/, másszóval koncepcióját. A mitosz tehát másodlagos rendszer. Ugy is felfoghatjuk tehát, hogy jelen esetben a keresztény mitológiai rendszer szerepel jelentőként, amelynek jelentettje egy másik, ősi, archetipusos mitológiai struktúra.

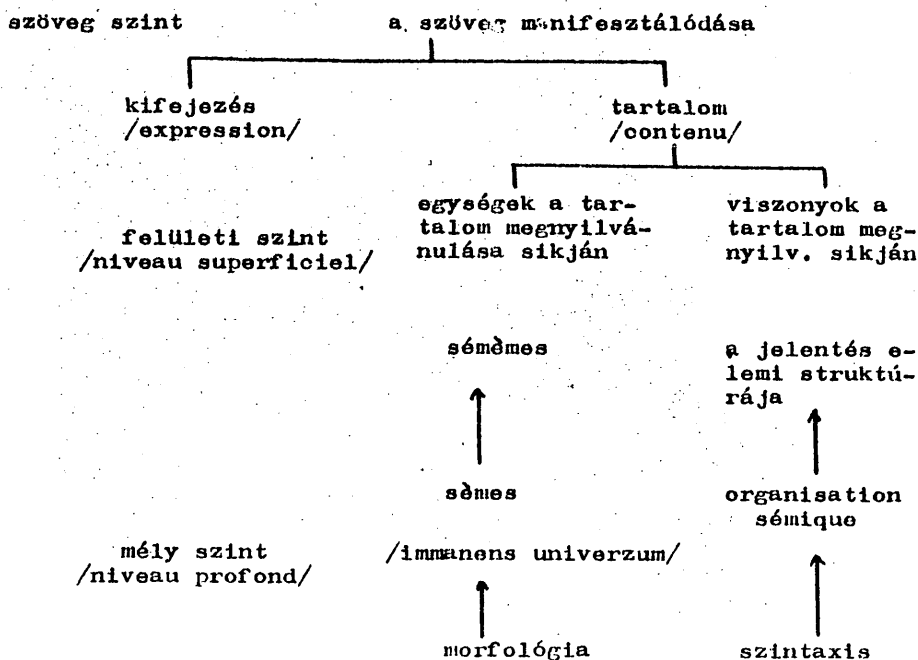
Jung figyelte meg, hogy a mitoszokban, a mesékben,

mégpedig egymástól igen távol eső területeken, sőt olyan alanyoknál is, akik ezekről egyáltalán nem is hallottak, továbbá a mai ember álmaiban, fantáziájában bizonyos hasonló témák jelennek meg. Az ilyen képeket és azonosságokat nevezte el archetipikus reprezentációknak. Ezeket pszichikus életünk struktúrájában eleve létező és öntudatlan formáknak fogta fel, amelyek állandóan aktívak, de kitérnek mindenfajta reprezentáció alól, eltűnnek, majd újra és újra felbukkannak. Jung azonban óva intett attól, hogy az archetipusnak valamilyen meghatározott tartalmat tulajdonítsunk, mert csak formája által meghatározott, és úgy is csak nagyon korlátozott mértékben.¹²

Ha az adott szövegben bizonyos archetipusok struktúrákat véltünk felfedezni, akkor az látszik a leginkább kézenfekvőnek, hogy azokat a metaforákban, illetve egy fajtajukban, a klisékben vizsgáljuk. Anélkül, hogy a metafora vagy a klisé fogalmával kapcsolatos problémákra részletesen utalnánk, csak annak megállapítására szorítkozunk, hogy minden bizonnyal szoros kapcsolat áll fenn egyrészt a klisé, a Pierre Abraham által "culture de relais"-nek nevezett fogalom, a Roland Barthes által "code culturel"-nek nevezett fogalom, másrészt az archetipus között.¹³ Michael Riffaterre szerint "A mitológia a stílusban van kódolva, klisék, megújított klisék, kulturális célzások /idézetek/ segítségével, és ami még ennél is fontosabb, az asszociatív szekvenciák segítségével."¹⁴ Köztudomású,¹⁵ hogy a balzaci szövegben igen nagy mindezeknek a hányada,

ami azonban nem zárja ki, hogy az író ezeket az elemeket sajátos módon válogatja ki és alkalmazza, így teremtmé-
meg a rá jellemző "egyéni mítoszt", amelynek kutatásával
különösképpen a pszichokritikai irányzat foglalkozik.¹⁶

A továbbiakban annak vizsgálata marad hátra, hogy
az elbeszélés narratív és diszkurzív, /azaz beszéd szintü/
komponensei milyen viszonyban állnak egymással, továbbá,
hogyan kapcsolhatók össze a mitikus struktúrával. Munka-
hipotézisként elfogadhatjuk Joseph Courtès megállapítá-
sát, miszerint valamely elbeszélés a narratív és a disz-
kurzív összetevők találkozási pontjaként tekinthető.
Hjelmslev, illetve Greimas¹⁷ a következő sémát állította
fel a narratív-diszkurzív szemiotikai analízis céljaira:

Ila tehát a három szint közül kettőtől eltekintünk, és osakis a felületi szintre, azaz a tartalom megnyilvánulásának szintjére helyezkedünk, akkor egyrészt egységeket, másrészt viszonyokat tanulmányozunk, a szöveg morfológiáját illetve szintaxisát, ami a viszonylag könnyebben végrehajtható feladatnak látszik. Nem problémamentes azonban a mély szint és a felületi szint kapcsolatának feltárása. Az ehhez szükséges műveletek kidolgozását a szemiotika legalábbis annak a Greimas által képviselt irányzata tudomásom szerint oddig még nem oldotta meg. Véleményem szerint ezen a ponton kellene tovább fejleszteni a kutatás eszközeit és éppen itt jelenthet segítséget a jelen dolgozatban csak vázlatosan bemutatott mitológiai-narratív-diszkurzív elemzés.

Ezzel kapcsolatban kiindulópontként szolgálhat Courtès megfogalmazásában az elbeszélés kapcsolata a kulturális kontextussal: "Az elbeszélésben investált tartalmak, amint nevükből is kitetszik, a narratív modelltől idegen származásúak ... a világhoz, vagy a tapasztalathoz kötődnek. Ez az "exteroceptív" típusú ismeret az egyes kultúrákban különbözőképpen artikulálódhat. Saját kulturális univerzumunkon belül végtelen számú nukleáris alakzattal rendelkezünk, amelyek különböző kódokká vagy organikus diszkurzív együttesekké szerveződhetnek. A Lévi-Strauss által leírt mitikus univerzum példájára úgy is elképzelhetjük kultúránkat, mint amely nem más, mint kódok /vagy artikulált diszkurzív szintek/ szériája, ame-

lyeknek száma nincs meghatározva ... és minden szint különböző egységekre oszlik. Ilyen perspektívában az elbeszélő ... a kulturális univerzumból ... kiválasztja azokat a tartalmi egységeket, amelyekre szüksége van Azt mondhatjuk tehát, hogy a "szöveg" /vagy elbeszélés/, amelyet előállít, nem más, mint a szocio-kulturális kontextusból szükségszerűen kiemelt elemek narratív /szintagmatikai/ formába való önzése."18

Visszatérve a fentebb leírt táblázathoz, ilyen értelemben kell tehát a mitikus és a narratív mellé felírunk a szocio-kulturális kontextusból az elbeszélő által kiválasztott elemeket. Az ily módon történő leírás világossá teszi, hogy a narratív szféra egy lépéssel megy tovább, mint a mitikus, míg a szocio-kulturális kontextus természeténél fogva nyitott és egyre változó, befejezhetetlen.

Ez a konklúzió megegyezik Pierre Barbóris megállapításával: "Az epikum magában foglalja a mítoszokat, mivel a modern realizmus a tragikus eposszal azonosult, az új epikai tragikum pedig a realizmussal; de ez a tragikum nem egy mindörökre a saját korlátai és démonai közé zárt emberiség sajátja, hanem olyan emberiséggé, amely átalakulásra, haladásra, több cselekvésre és magasabb szintű létre hivatott. Ám ez az átalakulás, haladás, több cselekvés és magasabb szintű lét problémát és szenvedést okoz: a mítosz erről szól."19

Pierre Barbóris a Balzac, egy realista mitológia

című könyvében foglalkozik e kérdéssel, és miután Balzac életművét lényegében történetileg és időrendben tárgyalja, az életműből három mítoszt emel ki: az alkotás, a két asszony és a beavatás mítoszait. Könyve azonban a lapjában véve másról szól, mint e mítoszok konzekvens felderítéséről a balzaci életműben. Sajátos "olvasatot", akar nyújtani, amely hasznosítja a különböző kritikai irányzatok eredményeit, de álláspontja inkább polemikus és következetesen a Történelemre, annak egy adott pillanatára koncentrálja figyelmét, azt vizsgálva, miképpen jelennek meg a balzaci leíró-teremtő ábrázolásmódban a kapitalista társadalmi-gazdasági formáció által kiváltott sajátos emberi problémák.

A szociológiai szempontú megközelítést alkalmazó kritika általában inkább történetileg foglalkozik a mítosz és a regény kapcsolatával, és azt a pillanatot igyekszik megragadni, amikor a regény elválik a mítosztól, amikor a hősből regényszereplő lesz, és azt vizsgálja, mi a regény viszonya a művészi tükrözés alapjául szolgáló valósághoz. Michel Zeraffa hívja fel a figyelmet a regénnyel és általában minden műalkotással kapcsolatban jelentkező paradoxonra: "A műalkotás soha nem vezethető vissza az általa ábrázolt valóságra", továbbá, hogy a szociológiai elemzés sem hanyagolhatja el a formát, a műalkotás specifikusságát.²⁰

Zeraffa szerint Balzac kapcsolata a mítosszal annyiban sajátos, hogy nála a Társadalom lesz az egyetlen

mitosz, amelyben az ember hihet és hinnie kell, nem lévén más elgondolható valóság számára, mint a társadalmi viszonyok realitása. "Az Emberi színjátékká átvált társadalom ugyanazokat az alapvető jegyeket mutatja, mint a Lévi-Strauss által vizsgált mitikus irodalom, Zárt rendszert, teret alkot, hierarchikus és kategóriákra oszló, amelyeken belül szüntelenül transzformációk, permutációk, kombinációk teremődnek."²¹ Megállapítása figyelmen kívül, de az általa alkalmazott sajátos, történeti-szociológiai szempontnak megfelelően nem tér ki annak módoszataira, miképpen "íródik át" a Történelem az "Emberi színjáték"-ká.

Balzac és a mitosz kapcsolatának problémája tehát korántsem lezárt kérdés. Nemosak tartalmilag, hanem módszertanilag is további elemzésekre van szükség. Balzac esetében valamely mitikus háttér felderítése éppen azért látszik különösképpen érdekes és izgalmas feladatnak, mert nála túlteng a realitás, kifejezetten és tudatosan az anyakönyvvel kívánt versenyre kelni, így az öntudatlan réteg, a mitikus vagy archetipikus háttér csak egészen sajátos áttételeken keresztül érvényesülhetett.

J e g y z e t e k

- 1 Honoré de Balzac: La Comédie humaine, t. VI. Gallimard, Párizs, 1977.
René Guise előszava a "Grandeur et décadence de César Birotteau" című regényhez, pp. 4-34. Az idézet saját fordításom.
- 2 U.o. p. 32.
- 3 U.o. p. 30.
- 4 Honoré de Balzac: César Birotteau, Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1958. Fordította Lányi Viktor, p. 71.
- 5 U.o. p. 71.
- 6 Sir James George Frazer: The New Golden Bough, edited and with notes and foreword by Theodor M. Gaster, New York, 1961.
- 7 John B. Vickery: The Literary Impact of the Golden Bough, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1973. pp. 68-115.
- 8 Northrop Frye: Anatomy of Criticism, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1957.
- 9 Frazer: The New Golden Bough, i.m. p.222.
- 10 Balzac: César Birotteau, i.m. II. k. p. 206.
- 11 Roland Barthes: Mythologies, Seuil, Párizs, 1957. pp.195-217.
- 12 Edmond Rochedieu: C.G. Jung et l'individu dans le monde d'aujourd'hui, Seghers, Párizs, 1970. pp. 40-45.
- 13 Roland Barthes: S/Z, Seuil, Párizs, 1970, pp. 25-27. és Pierre Abraham: Créatures chez Balzac, Gallimard, Párizs, 1931, pp. 308-312.
- 14 Michael Riffaterre: Essais de stylistique structurale, Flammarion, Párizs, 1971. p. 270.
- 15 Lucienne Frappier-Mazur: L'Expression métaphorique dans la "Comédie humaine", Klincksieck, Párizs, 1976. p. 71.

- 16 Az "egyéni mitosz" /mythe personnel/ a pszichokritikai iskola kedvenc fogalma, amelynek egyik képviselője, Charles Mauron a "Des métaphores obsédantes au mythe personnel" /1962/ című könyvében főként a költői műalkotást vizsgálta.
- 17 Joseph Courtès: Introduction à la sémiologie narrative et discursive, Méthodologie et application, Classiques Hachette, Párizs, 1976. p. 99.
- 18 U.o. p. 100.
- 19 Pierre Barbéris: Balzac, egy realista mitológia, Gondolat, Budapest, 1978. Fordította Párdutz Katalin és Orosz Magdolna, p. 284.
- 20 Michel Zérafra: Roman et société, PUF, Párizs, 1971. p.13.
- 21 U.o, p. 123.